

Եւրոպայում բազարանատիպ կառուցուածքների տարածման հարցի շուրջը

ԱՐՄԷՆ ԶԱՐԵԱՆ

Քրիստոնէութեան վաղադոյն շրջաններից, Հայաստանում դարդացում դտան եկեղեցական շէնքերի բաղաժաթիւ տիպեր: Դ. դարի առաջին տասնամեակում, նոր կրօնը արդէն Հայաստանում պաշտօնականացուել էր: Այդ իրադրութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս բացատրելու ամբողջ երկրում առկայ, նոր պաշտամունքին նուիրուած շէնքերի այդքան մեծաթիւ լինելը: Ճարտարապետական առումով, այդ շէնքերը կիռարուել են ելնելով առանցքային նշանակութիւն ունեցող երկու տիպերից՝ բաղիլիկ (Քասաղ, Միծեռնավանք, Դուին, Երերոյք եւ այլն) եւ կեդրոնակազմ (Էջմիածին, Աւան, Արղնի, Մուլիզ, Մանկանոց, Հառիճ, Իրիւնդ, Բաղարան): Երկու դիւաւոր տիպեր, որոնց հիման վրայ դասակարգւում է ձեւի հետագայ զարգացումը, առաջանում են ճարտարապետական պարզ ու բաղադրեալ կառուցուածքների տիպաբանական սերիաները:

Շէնքի տիպը հնարաւոր է ընութադրել երբ ճշդւում են ժանակադրական, պատմական տուեալները, երբ պատմական նշանակութեան հետ կարելի է դառնում մակաբերել տեսական մտածողութիւնը: Ժողովրդի ստեղծած մշակոյթում ձեւը երբեք պատահական չէ, ոչ էլ, բառիս բուն իմաստով, օտարամուտ. նա դարերի ընթացքում կատարուած փորձի ու ճանաչողութիւնների հետեւանք է: Հետեւաբար, եթէ արուեստի պատմութեան հիմնական նպատակներից է բացայայտել կերպարի ծագման հարցերը, ձեւի կազ-

մաւորմանը մասնակից ամենաընդհանուր օրինաչափութիւնները, այդ առթիւ անբաւարար է լուկ վերլուծական այն աշխատանքը, որ տանում են մի շարք դիտնականներ, այն սլարդ նպատակով, որպէսզի պարզեն շէնքի կամ նրա տարրերի կապակցութիւնները այլ մշակոյթների հետ: Այս իմաստով, որոշ դիտնականներ մեկնաբանում են բազիլիկաների, նոյնիսկ կեդրոնակազմ կառուցուածքների առաջացումը Հայաստանում, սահմանափակուելով լուսաբանել ազդեցութիւնների այն ճանապարհները, որտեղից եւ մուտք են գործել շէնքերի այդ տիպերը (Սիրիա) որպէս նոր կրօնի հետքերով ներմուծուած կառուցուածքներ (1):

Արդ, այս թեմայի կապակցութեամբ, փորձենք առաջ քաշել ուշադրաւ մի այլ խնդիր, որը կարող է որոշ չափով նպաստել ճարտարապետական ձեւերի առաջացման հարցը պարզաբանելուն: Խնդիրը հետեւեալն է. ձեւի կազմաւորման ճանաչողութիւնը կապուած է արխետիպի դադափարին: Արխետիպը, որպէս ձեւի անդրապատկերում կանգնած է ճարտարապետական տիպերի հիմքում, որպէս ձեւի ու մտքի կապակցութիւնների սկզբնական արտայայտութիւն, առկայ է ու հարազատ ժողովրդի ոգուն: Նա իրողութիւնը պատկերող, շարունակ վերարտադրուող, հնադոյն փորձառութիւնների մտապատկերումն է, արտայայտում է ձեւի տարրական իրողութիւնը եւ նման օրկանական մարմիններին, օժտուած է դարձանալու տինամիկ ուժով: Արտացոլում է մինչեւ ոճ դառնալու կատարելութիւնը չմշակուած ձեւի տարրական իրողութիւնը: Տիպարանական սերիաները դասաւորուած են ելնելով ճարտարապետական ձեւերին յատուկ որոշ իւրայատկութիւնների հիման վրայ, որոնք ամենապարզ ձեւով առկայ են նախատիպերի մէջ: Մինչդեռ արխետիպը ունի երբեմն երկու կամ աւելի նախատիպերին յատուկ ընդհանուր յատկանիշեր, օրինակ՝ քառասիւն, երդիքով ծածկուած քառակուսի տարածութիւնը պատկերում է դարբեր շարունակ կրկնորոշ շինականի տունը, որը միաժամանակ կարող է արխետիպ համարուել թէ՛ էջմիածնի Կաթողիկէի, Բաղարանի եւ թէ՛ դաւիթների տիպերի համար: Արխետիպի էութեան առանձնայատկութիւնները կարող են երկարատեւ ժամանակ թաքուն մնալ, կամ բացայայտուել սոցիալական ու մշակութային միջավայրի բարենպաստ ազդեցութեան շնորհիւ, ու, դրանով իսկ, արխետիպից առաջացած կազմաւորուած ձեւը, դառնալ՝ պատմական իրականութեան հարազատ արտացոլում:

1) A. Grabar, MARTYRIUM, Paris, 1946. A. Khatchatrian, *L'Architecture Arménienne du 4ème au 6ème siècle*, Paris, 1971.

Ստեղծագործօրէն առաւել աշխոյժ պատմական շրջաններում շէնքերի տիպարանական ընտրութիւնը կատարւում է այդ շրջանին յատուկ հասարակարգի կազմով. ձեւը ստանում է պաշտօնական հաստատում: Նման պայմաններում, սակայն, որոշ ձեւեր պահպանւում են, բայց չեն զարգանում: Օրինակ, հեթանոսական դամբարանների (վիմափոր կամ ստորգետնեայ) խաչաթեւ կազմը որպէս ճարտարապետական ամբողջացուած կերպար, զարգացում դառաւ շատ աւելի ուշ՝ վաղ միջնադարում:

Կայսերական Հռոմի անկման սկզբնաշրջանում, անցեալի էտէալներ պատկերող, կեանքը խորհրդանշող, բայց քաղաքական պահանջների հետեւանքով արժէքազրկուած ճարտարապետական ձեւերը քրիստոնէութեան տարածման հետ, նոր իմաստաւորում ստացան: Ճարտարապետութեան պատմութեան համար ամենադժուարին հարցերից է քրիստոնէական պաշտամունքային շէնքերի կազմաւորման հարցը: Ե. դարից սկսած մենք տեսնում ենք արդէն կատարելութեան հասած շէնքեր, որոնց նախապատրաստող ընթացքը, նրանց վաղապոյն փորձառութիւնները, մեզ անծանօթ են: Ձեւարանական իմաստով մեծ նշանակութիւն ունի շինարարական տեխնիկան, տեսական մտածողութիւնը, սոցիալական եւ կրօնական նշանարանումը: Մանօթ է, թէ ինչպէս քրիստոնէութեան վաղադոյն շրջաններում յարատեւեց հեթանոս հերոսների պաշտամունքը, կապակցութիւն հաստատուեց հերոսի պաշտամունքի ու նոր կրօնի համար դոհուած մարտիրոսի պաշտամունքների միջեւ: Մէկից միւսին անցումը կատարուեց արժէքների աստիճանական դասաւորման եղանակով, այսինքն՝ մեկին կառանդուածից, բարձրանալ, հասնել մինչեւ վերագոյնը: Ճարտարապետութեան ընազաւառում աստիճանաւորման եղանակը նշանակեց՝ հեթանոսական ձեւերի փոխանցումը քրիստոնէական ճարտարապետութեանը: Ժողովուրդը շարունակում էր կառուցել դամբարանները, նրանց ձեւը հաւանաբար կապուած էր արխետիպերին ու երբ տարածում դառաւ քրիստոնէութիւնը, անցեալի հերոսների պաշտամունքը միաձուլուեց նոր կրօնի մարտիրոսների պաշտամունքին, հեթանոսական յիշատակարան դամբարանը (կեղրոնակազմ, խաչաձեւ) փոխանցուեց քրիստոնէական ճարտարապետութեանը, դարձաւ մարտիրոսների վկայարանը՝ մարթիրիոնը:

Հայաստանում, ինչպէս եւ հռոմէական աշխարհում, առաջացող նոր մշակոյթը (որը արուեստի պատմութեան համար տեսում է Գ.—Դ. մինչեւ Ե.—Ձ. դարերը եւ կոչւում է ուշ անտիկ շրջան) սկիզբ առաւ արուեստի եւ շինարարական գործունէութեան լայնաշունչ

ծրագրով: Հեթանոսական ճարտարապետութիւնից ժառանգուած ձեւերը, շինարարական արուեստի հնարաւորութիւնները չիւրացուեցին մեքենայօրէն, այլ ընդունուեցին որպէս նախադրեալ փորձառութիւններ: Տեսական նոր մտածողութիւնը մեկնաբանօրէն շարունակեց մշակել հեթանոսական շէնքերին յատուկ տարածութեան ենթարաժանոսմաների ինչպէս եւ ծաւալային կերպարի կազմը, մղելով զարգացումը մինչեւ այդ ձեւերում, ամփոփուած հնարաւորութիւնների ամբողջական բացայայտումը:

Հռոմէական կայսրութեան ուշ շրջանում զարգացում գտած գմբէթածածկ շրջանաձեւ յատկապէս, կեդրոնից հիմնական ուղղութիւնները ճառագայթող քառանկիւնի կամ կիսաշրջանակաձեւ արհիւններով դամբարանները՝ Տոր տէ Սիլիւլի, Տոր Պինյատարա (Հռոմ), Տորրոնէ (Դիվոլի), Դիոկղիտիանոսի դամբարանը (Սպալատո), եղան Ե. դարից մինչեւ ԺԲ. դարը (վերացուեցին Տրենտոյի ժողովի (16րդ դ.) որոշումով) Եւրոպայում կառուցուած մկրտտարանների նախատիպերը: Մկրտարանը որպէս առանձին շէնք, սենեցել է ընդհանրացած տարածում, կիրառուել է զարգացնելով հիմունքային նշանակութիւն ունեցող երեք տիպ՝

- Երջանակաձեւ, Նոչերա (2. դ.),
- Քառանիստ, ութանկիւնի ծածկ, Սոտերո (Նեոպոլ, Ե. դ.),
- Ութանիստ: Եատ տարածուած ձեւ, նաեւ այն բանի հետեւանքով, որ աւելի յարմարաւէտ էր արարողութիւններին: Միաժամանակ ունէր տիպերարանական նշանակութիւն:

Լատերանեան մկրտարանը (վերամշակուած Ե. դ.), Օրթոտոքսների եւ Արիանների մկրտարանը (Ռավեննա), Ս. Եղիա (էզրա, Սիրիա 532 թ.) եւ ԺԱ.-ԺԲ. դարերի Ֆլորենցիայի, Պիզայի, Պարմայի, Պարենցոյի մկրտարանները օրինակներ են, որոնց միջոցով յարատեւեց յատկապէս կեդրոնակազմ կառուցուածքը:

Ճարտարապետական առումով, եկեղեցու կերպարը նախատիպերի միջոցով մի ուղղութեամբ կապուած է ստորգետնեայ եւ վիճամփոր սրահներին, այսինքն, կտոնեան կուլտին պատկանող կառուցուածքներին, միւս ուղղութեամբ Օլիմպիական էակների գերդաստանի հերոսների պաշտամունքային, ինչպէս օրինակ Հայաստանում կեդրոնակազմ տաճարը կամ բազիլիկան Եւրոպայում, որը յարատեւեց, վերամշակուեց դառնալով ռոմանական ու կոթական ուճերի հիմնական ձեւը:

Դամբարանից եկեղեցի փոխանցմանը նպաստեց նոր հաւատքը. մահը ու կեանքը այլեւ իրարամերժ երեւոյթներ չէին, այլ մէկից միւսին անցնող ընթացք: Հերոսը, մարտիրոսը վերածնունդու

էր եւ նոր կեանք ապրելու: Ստորգետնեայ դամբարանը տեղադրուեց եկեղեցու գլխաւոր խորանի ստորոտում (Հռիփսիմէ, Գայանէ, Շո-ղակաթ), որը ամենահին օրինակներում երբեմն տեղ էր գտնուած դմբէթի տակ (Էջմիածին, Ե. դար): Դամբարան-դմբէթ ուղղաձիգ առանցքի միջեւ ընկած էր պատարադարանը (հեթանոսների բազիլի-նը), այսինքն մարդը վերափոխման խորհրդին մասնակից դարձնելու կեդրոնը: Այսպիսով, քրիստոնէութիւնը միացրեց կտոնեան եւ օլիմպիական պաշտամունքների էականը, կարելի դարձուց հեթանոսական տաճարի, դամբարանների կազմը ժառանգել ու վերամշակել որպէս եկեղեցի:

Ազատ թարգմանութեամբ մէջբերենք Ազաթանգեղոսի յիշա-ւակած Գրիգոր Լուսաւորչի տեսիլքից մի հատուած. «Եւ սիւները իրար միացնող չորս կամարների ամբողջութիւնը, կաթողիկէ եկեղեցիի համայնքի հաւասարութիւնն է: Եւ դմբէթը նման երկնային քաղաքին, հաւաքման վայր է երկնքի թաղաւորութեան միաբանութեանը» (2): Այս պատկերը ներկայացնում է ատրուշան: Սասանեան շրջանից (Գ. — է. դդ.) մեզ են հասել մօտ 50 մեհեան. նրանց ընդհանուր կերպարը, հետեւեալն է՝ քառանիստ յատակադիծ, անկիւններում տեղադրուած չորս ազատ սիւներ, նրանց կապող կամարներ, որոնց վրայ տրոմպերի փոխանցումով յենուած դմբէթ եւ այս ամբողջութիւնը պարփակուած է շրջասրահի մէջ:

Լուսաւորչի տեսիլքը տաճարի ամէն մի տարրին տալիս է յատուկ նշանակութիւն. կամարը՝ մարտիրոսները, տրոմպերը՝ գետեր (փոխանցում), թմրուկը՝ երկնային բանակը, դմբէթը՝ զահար:

Չորս կամարների վրայ յենուող դմբէթ-երկնային քաղաքը կեդրոնում բազիլի-խորանը, կեդրոնակազմ եկեղեցիների կորիզը կազմող սրբատեղին է (ցեյլա) որի շուրջը խաչաձեւ ու երբեմն անկիւնազծով տեղադրուած միւս սենեակները նման են ատրուշանի շրջասրահին: Արդ, Լուսաւորիչը նոր իմաստաւորում տուեց հեթանոսական տաճարից ժառանգուած այդ ձեւին, ու ինչ կարեւոր է՝ պաշտօնապէս հաստատեց նրա իրագործումը:

Տեսիլքի ճարտարապետական մեկնաբանութիւնը համընկնում է Էջմիածնի (Ե. դարի վերակառուցում) կաթողիկէի կերպարին, ինչպէս եւ այդ տիպի հետագայ զարգացման կարեւոր օղակը կազմող Բագարանի կաթողիկէին (624—631 թթ.):

Եթէ ձեւերի միջեւ գոյուեթիւն ունեցող այս յարակցութիւնները ձեւաբանական իմաստով ընդունելի են, ապա հայր պահպանեց

2) Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս 1914, էջ 380—381:

հեթանոսական մեհեանի կերպարը, բխեցրեց եկեղեցու կազմը տա-
ճարից եւ ոչ թէ մարտիրիումներէր, այսինքն՝ դամբարաններից :
Կտոնեան հաւատքի համեմատութեամբ գերելիսեց Օլիմպիականը :
Այս մեկնարանութիւնը, անշուշտ, բացարձակ չէ, սակայն Գրիգոր
Լուսաւորիչի տեսիլքում պատկերուած եկեղեցու էութեան եւ կեր-
պարի (թէկուղ նշանաբանական առումով) իմաստալից վերահաս-
տատումն է :

Ե.—Է. դարերում Հայաստանում մշակուեցին բազմաթիւ կեղ-
րոնակազմ եկեղեցիներ՝ քառանիստ, վեցանիստ, ութանիստ, չրջա-
նաձև, հասնելով մինչև ծալքաւոր պատերի յատակագծին (Իրինդ,
Զօրավար, (է. դ.) եւ յատկապէս ԺԱ. դարի Հովիւի եկեղեցին) :
Զեւարանական իմաստով քառակուսին եւ չրջանակը երկրաչափական
պարզ պատկերներ են : Յենակէտ ունենալով կեդրոնը, նրանց մէջ
ներգծուած, բայց եւ նրանց միջոցով շարադրուած են կեդրոնակազմ
եկեղեցիների բոլոր տիպերը (ծալքերով պատերի թեման տարբեր
է՝ Անիի Հովիւի եկեղեցու առաջին յարկի, կեդրոնից ճառագայթող
վեց ջիւրը նրանց յենակէտերին համընկնող պատի հատուածները
նախապատկերում են աւելի սիւն-հեծած համակարգին, քան լայնօ-
րէն կիրառուած պաս-ծածկ կառոյցին) : Այս շէնքերն ունեն թրմ-
բուկի վրայ յենուած դմբէթի ծածկ : Մաւալների, մակերեսների
համակարգը կանոնաւորուած է ուղղաձիգ կեդրոնական առանցքի
շուրջը : Առանցքը շէնքի մասերի դասաւորումը, կազմաւորումը,
հետեւաբար ճարտարապետական կերպարը բնորոշող, կայականօրէն
ուժերի բաշխումը հաւասարակշռող իտէալ գիծն է : Առանցքը ձեւա-
կերպում է երկրաչափական պատկերը, առարկայացնում մարդու
մասնակցութիւնը, եւ որպէս այդ՝ կեդրոնում կանգնած դիտող, ի-
րեն է ենթարկուած սիմետրիկ դասաւորուած ծաւալներին : Նշենք
նաեւ, որ ամբողջ միջնադարի շրջանում, Եւրոպայում գերելիսեց
բազիլիկան, կեդրոնակազմ շէնքերը մի քանի եկեղեցիներից դատ,
մեծ մասամբ մկրտարաններ են : Իսկ Հայաստանում տիրապետեց
կեդրոնակազմ դմբէթածածկ շէնքը. բազիլիկան վերածուեց «գրմ-
բէթաւոր սրահի» : Այս քանից կարելի է մակարբերել հայ միջնադարի
տեսական մտածողութեանը յատուկ երկու յատկանիշ՝ ուղղաձի-
գութիւն եւ կեդրոնակազմութիւն, որոնք բնորոշ են լինելու մար-
դակերոն հայեցողութեանը, դառնալու են վերածնունդի ժամա-
նակ մինչև ճանաչողութեան գիտակարգի աստիճան մշակուած «հե-
ւանկարային» արուեստի նախադրեալներ : Ըարտարապետական ձե-
ւերի կեդրոնականութեան դադափարը, նրանից մարդակեդրոն հա-
յոցողութեան անցումը, հայը, վաղադոյն շրջաններից, դարձրել էր

առարկայացուած իրողութիւն: Եւ դարձանայի չթուայ, եթէ այս հարցում առնչութիւններ դառնուն Լէոնարտոյի, նոյնիսկ Ալպերտիի (Դե ոէ Էդիֆիկատորիա, դիրք 7-րդ, Ֆլորենցիա 1560 թ.) ու հայ միջնադարեան տեսական մտածողութեան միջեւ: Ճարտարապետութեան բնագաւառում, Լէոնարտոյի էսքիզները ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս նրա հետաքրքրութիւնը յատկապէս կեդրոնացուած էր շարունակ կրկնուող մի քանի թեմաների շուրջը: Սրանցից ամենակարեւորը կեդրոնակազմ եկեղեցական շէնքն է: Այդ դժադիրներէց յատկապէս նկատի ունենք Ադրերնհայմ ձեռագրերէց հմ. 2037, 3-րդ թերթի դժադիրը՝ քառանիստ յատակագիծ, դիւսաւոր առանցքների ուղղութեամբ կողմերէց դուրս բացուող չորս արտիզներ, մէջանցում դժբեթակիր չորս ազատ մոյթեր: Այսինքն՝ Բազարանի թեման:

Ընդհանուր դժերով, Բազարանը (624-631 թթ.) ունի հետեւեալ յատկազոյն կազմը՝ համակերտն, մէկը միւսի մէջ տեղադրուած քառակուսիներ, արտաքին քառակուսիի երկայնքով ընթանում է շէնքը պարփակող պատը, որը վիսաւոր առանցքների ուղղութեամբ բացուած է դէպի դուրս, կազմելով չորս արտիզ: Ներքին քառակուսու անկիւններում տեղադրուած են դժբեթակիր չորս ազատ մոյթեր: Կեդրոնական քառակուսու կողմը ունի 5,45 մեթր (5,48 մ.) երկարութիւն, արտաքին քառակուսու ներքին կողմը՝ 11, 15 մ. (11,70 մ.), խաչուող թաղերի դաշաթի բարձրութիւնը հասնում է 11,30 մեթրի, դժբեթի դժբեթակիր օղակը սկիզբ է առնում 12,10 մեթրից:

Մինչեւ եղրապատերը հասնող, դիտողը համար արտիզների խորքից ընկալուող թաղերի ծածկը, խաչման հատուածում վեր սլացող դժբեթի հետ, կազմում են միահամուռ ամբողջութիւն ու դերիչխում է ներքին տարածութեան վրայ, արտաքուստ դրսեւորւում են ամբողջ կառոյցի էութիւնը, նոր ձեւ տալիս շէնքին: Արտիզների ծածկը համեմատութեամբ թաղերի բարձրանիստ լինելը, դժբեթով պսակուած վերնաշէնքին տալիս է իւրայատուկ շեշտաւորում: Այս մտայղացումը, աւելի քան հայկականին հարազատ դարձաւ արեւմտեան ճարտարապետութեանը: Մի այլ յատկանիչ բազարանատիպ շէնքի կեդրոնում տեղադրուած, նրա հետ մարմնացած քառամոյթ դժբեթածածկ ցեղան: Շէնքի այս հատուածը, Ագաթանգեղոսի յիշատակած Գրիգոր Լուսաւորչի տեսիլքում, ստացել էր յատուկ նշանակութիւն եւ ինչպէս նշեցինք՝ պահպանուել էր հեթանոսական տաճարի կերպարը ու փոխանցուել քրիստոնէականին: Արդ, այդպիսի կազմ ունեցող ցեղան, հնարաւորութիւն է տալիս բարձրացնել մեծ ծաւալի եկեղեցիներ (Մրեն, Օձուն, Գայանէ 2.-է-րդ դդ.): Այս

իւրաքայտկութիւնը կարելոր է, քանի որ արեւմուտքի հասկացութեան համար, ծաւալը կապուած է մեծ չափի հետ: Այնտեղ չափանիշը տարբեր է, նրա բաղադրեալները բազմազան: Շինարարական տեխնիկան փաստացիօրէն զարգացման սահմանում չունի, ձգտում է յանդգնութեան դադաթնակէտին: Այս հարցում համոզուելու համար, բաւական է իրար համեմատել հայկական դմբէթների եւ արեւմտեան դմբէթների տրամադները: Ճարտարապետական կառուցներում, սակայն, կարելորը կերպարի կարողական հնարաւորութիւններն են. օրկանական քայտկութիւնները օժտուած են զարգանալու ունակութեամբ: Բազարանի օրինակում մոյթերը աւելի մօտ են տեղադրուած անկիւններին, քան էջմիածնի Կաթողիկէի կառուցուածքում: Մոյթը եւ անկիւնապատը միասնացած, դառնում է ամբողջական յենարան եւ խաչուող թեւերի պատերի մասնակցութեամբ կազմում դմբէթը կրող հաստատուն ներքնաշէնք: Նման սիստեմը հնարաւորութիւն է տալիս միացնել խաչուող թաղերի համակարգը դմբէթի հետ, կառուցել աւելի լայն դմբէթակիր օղակ, հետեւաբար մեծացնել դմբէթի տրամագիծը, եւ դրանով իսկ զարգացնել վերնաշէնքը:

Ճարտարապետական ձեւերի արտահանումը կատարում է տարբեր ճանապարհներով. շարժառիթներից մէկը Վեստկոթերի դաղթն է արեւելքից արեւմուտք: Հիւսիսային Կովկասում նրանց ներկայութեան մասին վկայում է Մովսէս Խորենացին: Այդ վայրերից ու Սեւ ծովի ափերից Դ. դարի վերջերին Վեստկոթերի դաղթում են դէպի արեւմուտք, մէկ ճիւղը հաստատուում է Իտալիա (Օստկոթեր), միւսը հարաւային Ֆրանսա, ընտրելով Դուլուզը որպէս մայրաքաղաք: Օիրիխ թաղաւորի օրօք (466-484 թթ.) նրանք նուաճում են Սպանիան: Վեստկոթերի գլխաւոր քաղաքները եղել են՝ Պարսելոնան, Դոլետոն եւ Մերիտոն. նրանց իշխանութիւնը տեւեց մինչեւ Սպանիայի նուաճումը արաբների կողմից (711 թ. Գորտոփան հռչակում է էմիրութեան մայրաքաղաք):

Պատմութեան մէջ, Վեստկոթերը թողել են եկեղեցիներ, պալատներ, քաղաքներ, կառուցող ժողովրդի յիշատակ: Այդ շէնքերից սակայն, մեզ հասել են սակաւաթիւ նմուշներ: Դրանցից մեզ հետաքրքրողը հետեւեալն է՝ Կատալոնիայում մինչ օրս լաւ պահպանուած Ս. Միղուել եկեղեցին (Է. դ.) քառակուսի ծաւալով պարփակուած խաչաթեւ տարածութիւն, արեւելեան մասը վերջանում է արսիդով, թեւերը թաղածածկ են, կեդրոնական հատու-

ծում վեր է խոյանում տրոմպերի փոխանցումով դմբէթը: Անկիւններում տեղադրուած են չորս փոքր սենեակ, թաղերը եւ արտիզը Եպիսկոպոս Թէոտուլֆը, իր երկրի Ս. Միգուել Տերրասա եկեղեցին ընդունող մի շարք տարրերը կրում են արեւելքի ազդեցութիւնը:

Ճրանսա ապաստան դտած, Կոթ ծաղում ունեցող, Օրլէանի Եպիսկոպոս Թեոտուլֆը, իր երկրի Ս. Միգուել Տերրասա եկեղեցու նմանութեամբ, կառուցեց Օուլէանում Ժերմինի-տէ-Պրէ (806 թ.) կաթողիկէն: Մէջբերենք Փրանսիացի երկու արուեստաբանների կարծիքը: Պ. Լավեղան գրում է. «Կեդրոնակազմ այս եկեղեցու կերպարը Ճրանսայում հետագայ զարգացում չունեցաւ, Ժերմինի տրոմպերի վրայ յենուող դմբէթը կառուցողական նորութիւն էր մեղ մօտ» (4): Լ. Փոսիյոնը աւելի բացայայտ է իր արտայայտութեան մէջ. Սպանիայի՝ հիւսիսում Ս. Միգուել տէ Լինեոն եւ Ժերմինի-տէ-Պրէն «մէկը եւ միւսը անկասկած կապուած են անձանօթ նախատիպի, սա էլ իր հերթին ներշնչուած է արեւելեան մոտեցից՝ անկասկած հայկական կաթողիկէ էջմիածնից, վերակառուցուած 618 թուին» (5):

Բազարանատիպ եկեղեցու տարածման մի այլ ճանապարհը ընթացաւ Բիւզանդիայի ուղղութեամբ: Յիշենք նախ եւ առաջ Փոտիոյի եւ Կոստանտին Միլանածին կայսեր (երկուսն էլ ունեն հայկական ծագում) կողմից նկարագրուած այսօր դոյուլթիւն չունեցող պալատական «Նեա» (նոր) եկեղեցին: Մէջբերենք յոյն գիտնական Ջ. Տիմիզրոկալլիսի տողերը. «Նկարազրութիւններից հետեւում է, որ եկեղեցին ունէր ներդրած յունական խաչով յատկազիծ, անկիւնային սենեակներ, դմբէթակիր, չորս աղատ մոյթեր: «Նեա»ն կառուցուել է 868 թ. եւ պէտք է նկատել իրբեւ Եւրոպայում կառուցուած այդ տիպի առաջին եկեղեցին» (6): Նոյն հեղինակը իր աշխատութեան վերջում գրում է. «Միլան քաղաքի Ս. Սարդերոյի (868-881 թթ.) ճարտարապետական տիպը ծաղել է Հայաստանում (էջմիածին, Բազարան) եւ Փոքր Ասիայի միջնորդութեամբ փոխանցուել է թէ՛ Յունաստանին, թէ՛ Արեւմուտքին: Փոխանցումը տեղի է ունեցել Թ. դարի վերջերին, այսինքն այն շրջանում, երբ առկայ են այդ տիպին պատկանող բազմաթիւ օրինակներ՝ Ս. Սա-

3) P. Lavedan, *Histoire de l'Art*, Paris, 1944, p. 32.

4) Նոյնը, էջ 79:

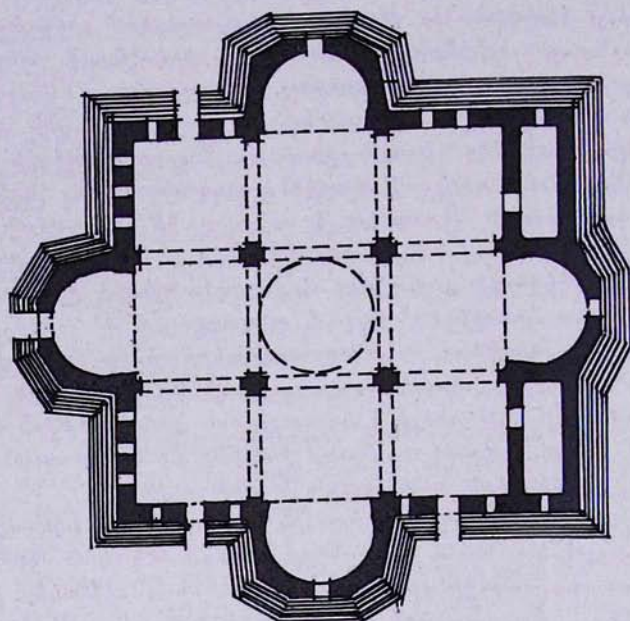
5) H. Focillon, *Art d'Occident*, Paris 1947, pp. 17-18.

6) G. Dimitrocallis, *Osservazioni sull'architettura di san Satiro e sull'origine delle chiese tetraconche altomedievali*, Milano 1969, p. E. Arslan, Storia di Milano, 1954.

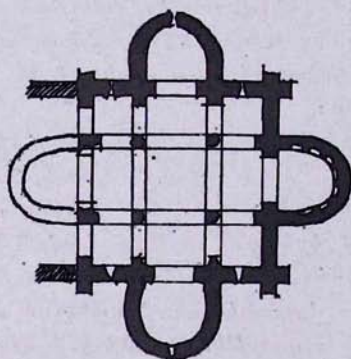
ուած կամարաշար նախամուտքը, որի դիմաց գտնուում է սուրբ ջրի աղբիւր (Ֆիայա) եւ խաչածեւ յատակադժով՝ սեղանատունը: Պաշտամունքային շէնքերը մէկ առանցքի երկայնքով տեղադրելը եւ նրանց դասաւորումը հաստատող սկզբունքները կապուած են յունական եկեղեցու ծիսականութեանը, հետեւաբար չեն առնչուում մեր նւթի հետ: Մեզ հետաքրքրում է գլխաւոր եկեղեցին՝ Կաթուղիկոնը: Ներքին քառակուսի եռակոնք տարածութիւն, արեւմտեան արտիղը հաւանաբար վերացուել է նախասրահի կառուցման ժամանակ, այս պատճառով Յ. Ստրժիկովսկին, Ջ. Տիմիզրոկալիսը դասում են եկեղեցին քառակոնք կառուցուածքների խմբում: Կեդրոնական քառակուսիի ծայրերում տեղադրուած են չորս, քառակուսի, ազատ մոյթեր: Գմբէթը տրոմպերի փոխանցումով վեր է խոյանում, իշխելով ներքին տարածութեան վրայ: Ներքին ձեւը իր ամբողջութեամբ ընթեռնելի է արտաքուստ, բացառութիւն են կազմում արեւելեան ճակատի գլխաւոր խորանը եւ երկու աւանդատները, որոնց արտիղներն արտաքուստ եռանիստ են:

Գլխաւոր եկեղեցու հիւսիսային եւ հարաւային արտաքին պատերին կցուած են մինչեւ արտիղները հասնող մէկական մատուռներ: Ներքին տարածութիւնը քառակուսի է, ունեն գմբէթակիր չորս ազատ սիւներ: Մատուռների երկրորդական նաւերը վերջանում են պատերի հաստութեան սահմաններում իրականացուած արտիղներով, մինչդեռ կեդրոնական արտիղն արտաքինից կրկնում է ներքին կիսաշրջանի ձեւը: Մատուռների համեմատութեամբ աւելի ներս տեղադրուած գլխաւոր եկեղեցու եւ արեւմտեան ճակատի ամբողջ երկայնութեամբ ձգուող պատի միջեւ ընկած տարածութիւնը ծառայում է որպէս նախասրահ, ուր բացուում են մատուռների աւելի փոքր նախասրահները:

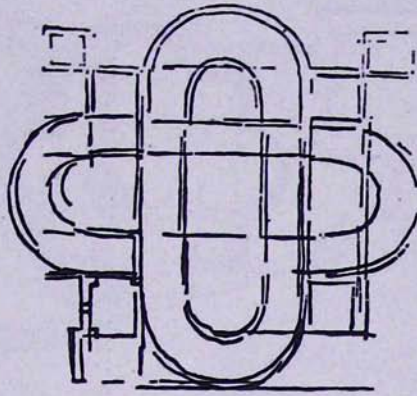
Աթոսի վանքերի եկեղեցիները՝ Վատոպեդին (Ժ. դարավերջ), Կիլիկաբարին (1197 թ.), նոյն շրջանին պատկանող Իվիրոնը, եւ ուրիշները, այսինքն Բայսի ցուցակում նշուած ութը եկեղեցիները, բոլորն հիմնականում կրկնում են Մեծ Լավրայի Կաթուղիկոնի յատակադիժը, որի համեմատութեամբ տարբերութիւնները փոքր են՝ երկարած է գլխաւոր խորանի առաջ գտնուող տարածութիւնը, եւ թողնում է առանցքի ուղղութեամբ աւելի ձգուած լինելու տպաւորութիւն, մոյթերը փոխարինուած են սիւներով: Այս հանգամանքը նշանակալից է, միայն Մեծ Լավրայի գլխաւոր եկեղեցու գմբէթի յենարանները քառակուսի մոյթեր են: Հայազգի Աթանաս Աթոնացին լաւ էր յիշում էջմիածինը եւ նրանից հետեւած Բազարանը, որը նախատիպ ծառայեց իր կառուցած եւ նրանից հետեւած Աթոն լեբան ութը եկեղեցիներին համար:

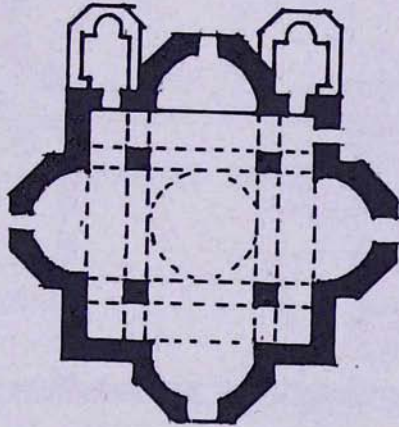
Վազարշապատի Ս. Էջմիածին կաթողիկէն (Ե. դ.) :

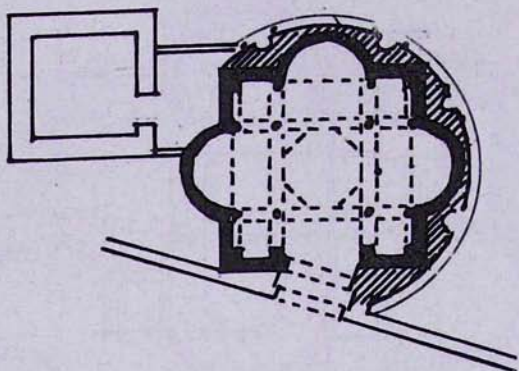
Ժերմինի-տէ-Պրէ (Թ. դ. սկիզբ), կառուցել է
Իսպանիայից ներգաղթած, վեսրկոթ ծագում ունեցող
Օրլեանի եպիսկոպոս Թէոդուլֆը :

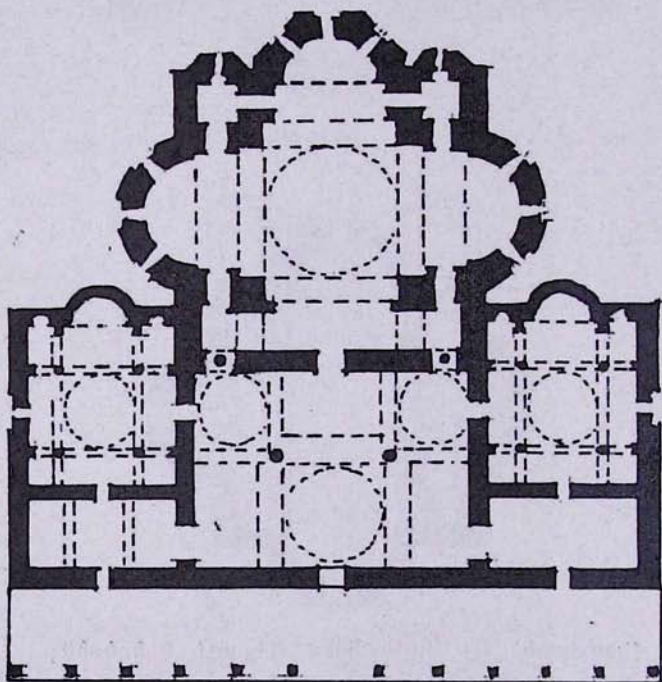
Լեռնարսո սա վիճչի, կեդրոնակազմ շեմքի
գրչագիծ Արեբնհայմ կողեկս Բ, թերթ 57:

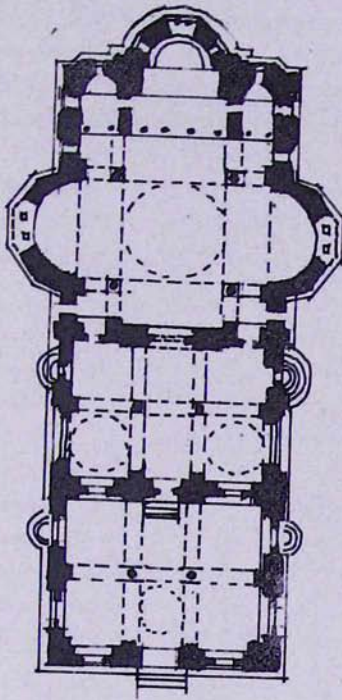
Բագարան՝ Ս. Յովհաննէս Մկրտչի Եկեղեցին,
կառուցում 621-628 թթ. (այսօր հիմնայատակ ֆանդում):

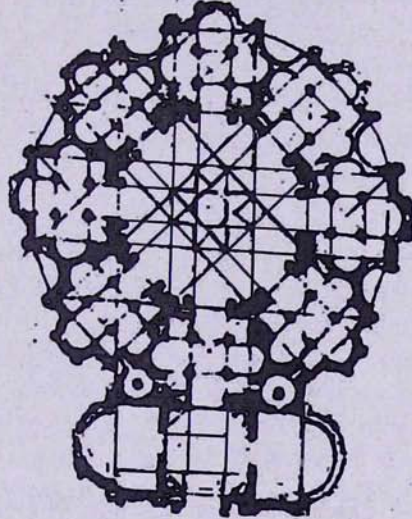
Սան Սատիրոյի մատուռը, Միլան, (868-881 թթ.),
վերակազմուած Բրամանտէի կողմից 1482 թ.:

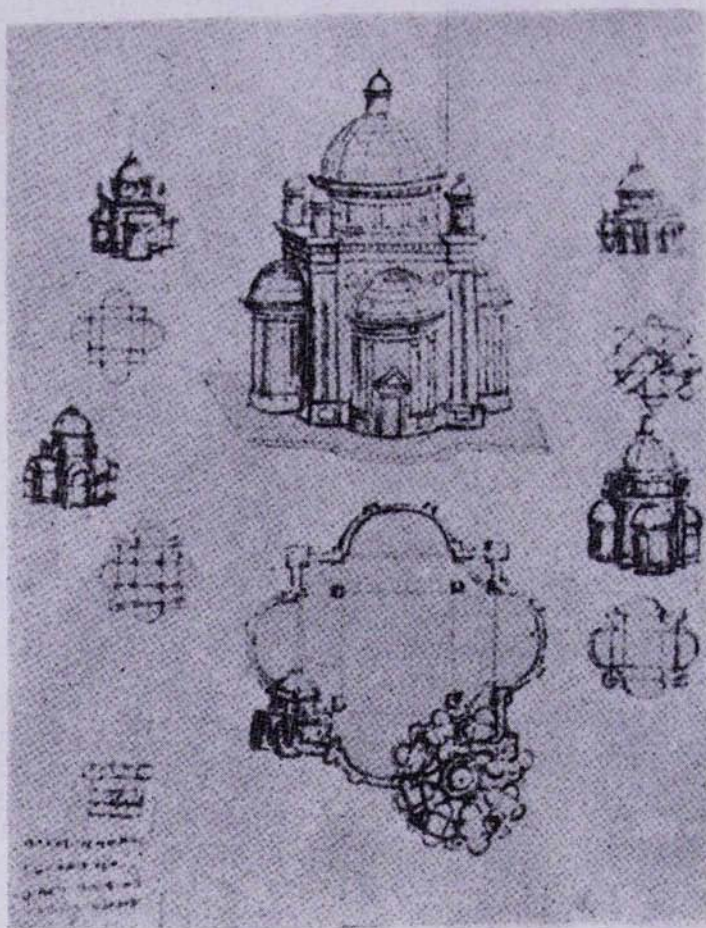
Մեծ Լարվան, Աթոս լեռ, կառուցել է հայազգի Աթանոս Աթոնացիս
963-1004 թթ.:

Կիլանդար կաթողիկէն, Աթոս
լեռ, կառուցել է 1197 թ. սերպ
իշխան Ստեփան Նեմանեա, վե-
րակառուցուել՝ 1293 թ.:

Լեռնարսո տա վիմչի, ուրը
մատուռանի եկեղեցիի նախագիծ:
Ազրերնհայմ կողեկս հմ. 2037,
թերթ 5:

Լեռնարսո տա վիմչի, ֆառաբսիդ, գմբէթակիր չորս ազատ
 մոյթերով եկեղեցիի նախագիծ: Արքերնհայմ կողեկս
 հմ. 2037, քերք 3:

Միշտ է՛, սակայն, որ օտարամուտ ձեւը հարազատ է դառնում այդ երկրի ճարտարապետութեանը: Պ. Լաւեղանից, Հ. Փոսիյոնից մէջըբերուած տողերը պարզ ասում են այդ մասին: Բարանատիպ կառուցուածքների զարդացումը կատարուեց միայն Վերածնունդի ժամանակ: Ուստի «օտարամուտ ձեւի» իւրացման, հետագայ զարդացման հարցը, կապուած է այլ խնդիրների: Դրանցից կարեւորագոյնը, մեր կարծիքով, տեսական եւ գեղագիտական ստաժողութիւնն է:

Այս իմաստով Վերածնունդը շարունակեց զարգացնել միջնադարի արուեստի գիտական ըմբռնումը: Միջնադարում, երկրաչափութիւնը՝ առարկաները պատկերելու, նրանց ներքին կարգը մեկնաբանող ճանաչողութիւնն է: Որպէս գիտակարգ նա կազմում է արուեստների մեթոտական հիմքը, ստեղծագործութեան սկիզբը ու իտէալը, շինարարական տեխնիկայի հրահանգը, կերպարի գեղագիտական ընկալումը: Երկրաչափականացնելով տարածութիւնը, տեսողութիւնը դարձել էր առարկաները ճանաչելու փորձնական ունակութիւն, իսկ տեսանկիւնը կապ էր երկրաչափական սիստեմի եւ մարդու միջեւ: Մարդը որպէս կեդրոն, Վերածնունդի մտքի էական գրոյթներից է, որի հետ կապուած է «հեռանկարի» զարգացումը:

Մոնումենտալիզմը, կեդրոնականութիւնը, ուղղաձիգութիւնը ճարտարապետութեան դասական մտքի էական յատկանիշներ են, եւ նպաստեցին կեդրոնակազմ կառուցուածքի տարածմանը:

Ինչպէս արդէն նշեցինք, Ե.—Ժ.Ֆ. դարերի արեւմտեան պաշտամունքային շէնքերից միայն մկրտարաններ են կառուցուած կեդրոնակազմ տիպերի հիմքերով: Շատ աւելի ուշ, այսինքն ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերում, գմբէթի, բայց առաւել եւս գմբէթաւոր շէնքի կազմը, դարձաւ իտալացի ճարտարապետների հիմնական խնդիրը, իսկ խաչաձեւ յատակազծով, գմբէթակիր չորս ազատ մոյթերով շէնքը, առաջին անգամ գծադրուեց Լէոնարտոյի կողմից: Սոյն տիպի Յունաստանի օրինակները՝ Աթոս լեռան Մեծ Լալրան, Վատոպեղին, Կիլիստարը, Սալոնիկի Պերիստերոն եւ մի շարք այլ եկեղեցիներ իրազործուել են Թ.—Ժ.Ֆ. դարերում (Միլանի Ս. Սատիրոն Թ. դարի կառուցուածք է): Այսքանից հետեւում է, որ արեւմուտքի ճարտարապետութեան մէջ, սոյն տիպը մօտաւորապէս երեք դար ընդհատումից յետոյ, նորից գրաւեց ճարտարապետների հետաքրքրութիւնը, թէկուզ եւ ելակէտ ընդունելով Լէոնարտոյի հնարած ձեւը:

Մոնոպոնտալիզմը շեշտաւորում է ձեւի հոետորականութիւնը, կապուած է տարածութեան նշանաբանական պատկերացումին եւ, առանցքների միջոցով, օգտագործելով չափանիշների հակադրութիւններ, արտայայտում է սոցիալական իրականութիւնը, քաղաքական, կրօնական իշխանութիւնը:

Ճարտարապետական ձեւերի, շինարարական փորձառութիւնների, տեսական մտածողութիւնների հարուստ ժառանգութիւնը, գտնելու էր այդ արժէքների համադրած արտայայտութիւնը: Գրտնելու էր կեդրոնականացնող, հետեւաբար բոլոր ուղղութիւններով ճառագայթող, գլխաւոր առանցքներով դասաւորուած, Հոմի քաղաքա-եկեղեցական միշտ աւելի ընդարձակող իշխանութեան մեծութիւնը կերպարող, բայց յատկապէս Վերածնունդի մարդու աշխարհընկալումը, հումանիզմը արտայայտող ճարտարապետական ձեւը: Իսկ ձեւը, ինչպէս նշել ենք, կապուած է արխետիպերին, յարատեւում է որպէս իմաստներով հարուստ երկրաչափական դժապատկեր, ձեւն առաջացնող կառուցողական կորիզ: Արուեստի դործում ներփակ սխտեմը նրա արտաքինում ծաւալուող տարրերը միաձոյլ են, երբ արտայայտչական, ինչպէս եւ կառուցողական միջոցները շարադրուում են սխտեմի նախադրեաների հիմունքներով: Իսկ սխտեմն օժտուած է նախաձեւը, այսինքն՝ արխետիպը պատկերելու կարողական արտայայտչականութեամբ: Եւ երբ զայլս է պատմական ժամը, ստեղծւում են սոցիալական բարենպաստ պայմանները, կարելի է իրագործել մեծ համադրութիւնը: Բազարանը, մեր կարծիքով, եղաւ այդ համադրութիւնը թելադրող սկզբնաձեւերից մէկը: Բազարանը եղաւ կորիզային այն կերպարը, որի շուրջը եւ նրա կազմում հաստատուած կարգով, Վերածնունդի ճարտարապետները կերտեցին կեդրոնական, չորս ազատ մոյթերի ու չորս խորանների համակարգով կառուցուած զմբէթածածկ եկեղեցիներ:

CONCERNING THE PROPAGATION OF THE BACCARAN ARCHITECTURAL STYLE IN EUROPE

ARMEN ZARIAN

After the advent of Christianity to Armenia, a great number of temples, dedicated to the new religion, are built in two different architectural styles, namely, the basilica, and the vaulted or convex. Of the latter type we have the Etchmiadzin (reconstructed in 618) and the Baccaran (erected, 624-631) temples. Armenians preserve the architectural form of their pagan temples in the edifice of their churches. In the course of time, the vaulted style becomes dominant. This idea of centralism in architecture leads to the anthropocentric conception, which gives the Armenians an objective outlook even in ancient times. A correlation is discerned here between Armenian thought and that of Leonardo da Vinci, whose sketches demonstrate his interest in centralized themes. The idea of architectural centralism travels to the West through different channels, one of which is the moving of the Visigoths from the East to the West. The churches the West Goths build in France indicate the existence of an archetype which bears the stamp of inspiration of an Eastern model, indubitably that of Etchmiadzin. The convex architectural style of Baccaran moves to the West also through Byzantium. Atanas of Aton, at the request of the Emperor, Nicephorus Phocas (963-969), both of Armenian origin, establishes abode in Atos, starts an order, and builds the temple of the Great Lavra, whose plan and style are those of Etchmiadzin and Baccaran. For some time, the convex architectural style is forgotten. During the Renaissance, however, as a reflection of the thinking of the time, the building of churches of this style is resumed in Europe.